

Δρ Ανδρέας Αντζουλής

«Το γερμανικό φιλοσοφικό – αισθητικό υπόβαθρο της σολωμικής ποίησης. Οι *Κώδικες της Ζακύνθου* και η συμβολή τους στην ερμηνεία του ώριμου σολωμικού έργου»

Αφετηριακό σημείο των σολωμικών σπουδών θεωρείται, αναμφίβολα, η έκδοση των *Ευρισκομένων* (1859) από τον Ιάκωβο Πολυλά. Ως γνωστό, ο πρώτος αυτός κριτικός του Σολωμού, αμέσως μετά τον θάνατο του ποιητή (1857), θέλοντας να προβεί στην πρώτη έκδοση του έργου του, συγκεντρώνει το άτακτο υλικό των σολωμικών χειρογράφων και το αντιγράφει με παραδειγματική αφοσίωση και συνέπεια¹. Η πρώτη αυτή συστηματική μεταγραφή της χειρόγραφης δουλειάς του ποιητή δεν θα δει ποτέ το φως της δημοσιότητας. Στη βάση αυτού του υλικού, ο Πολυλάς, θα δημοσιεύσει, δύο χρόνια αργότερα, τα *Ευρισκόμενα*, ό,τι δηλαδή είχε “βρει” στο σπίτι του ποιητή αμέσως μετά τον θάνατό του.

Είναι γνωστό ότι ο Πολυλάς, γνωρίζοντας τις ενστάσεις της εποχής του και έχοντας επίγνωση των αναγνωστικών προσδοκιών του νέου ελληνικού κράτους, δεν παραδίδει με τα *Ευρισκόμενα* τη συνολική εικόνα των σολωμικών χειρογράφων, αλλά μέρος αυτής. Ένα ισχυρό δείγμα αυτών των ενστάσεων, το οποίο, ακολουθεί άμεσα την έκδοση των *Ευρισκομένων* είναι το κείμενο του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως* (1859)², το οποίο θα οδηγήσει στην άμεση απάντηση του Πολυλά με το *Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπέλιου;* (1860)³.

Η δεύτερη, προγραμματισμένη, έκδοση των *Ευρισκομένων*, βασισμένη σε μία νέα ανάγνωση των σολωμικών χειρογράφων και σε συνεργασία με τον Γεώργιο Καλοσγούρο, θα ματαιωθεί από τον θάνατο του Πολυλά (1896). Έτσι, η κριτική γύρω από τον Σολωμό, καθώς και η εξέλιξη των σολωμικών

¹ Σύμφωνα με τον Λίνο Πολίτη, «το πρώτο πράγμα που έκαμε [ο Πολυλάς] ήταν να καθαρογράψει όλα αυτά τα χαρτιά που ήταν τόσο δυσανάγνωστα, και τ'αντέγραψε γραμμή προς γραμμή, σελίδα προς σελίδα – θέλω να πω πως ακολούθησε το ίδιο χάρισμα σε γραμμές και σε σελίδες με το πρωτότυπο. Κι ακόμη: όπου υπήρχε κενό στο χειρόγραφο του Σολωμού, το άφηνε κι ο Πολυλάς στο αντίγραφο του, όπου ήταν κάτι διαγεγραμμένο, το διέγραφε κι αυτός στο αντίγραφο, ό,τι ήταν προσθεμένο πάνω από τη γραμμή, το πρόσθετε πάνω από τη γραμμή και ο ίδιος»: Λίνος Πολίτης, «Για χειρόγραφα του Σολωμού. Ένας θησαυρός που σώθηκε» [1954]: *Γύρω στον Σολωμό*, ό.π., 250.

² Σπυρίδων Ζαμπέλιος, «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως» (1859): *Σολωμός. Προλεγόμενα Κριτικά Στάη – Πολυλά – Ζαμπέλιου*, (επιμ.: Α.Θ. Κίτσος - Μυλωνάς / επίμ.: Νίκος Καλταμπάνος), Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδη ²2004.

³ Ιάκωβος Πολυλάς, «Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπέλιου;» (1860): *Σολωμός. Προλεγόμενα Κριτικά Στάη – Πολυλά – Ζαμπέλιου*, (επιμ.: Α.Θ. Κίτσος-Μυλωνάς / επίμ.: Νίκος Καλταμπάνος), Αθήνα, εκδ. Γαβριηλίδης ²2004, 189-219.

σπουδών θα αρκестεί για πολλές δεκαετίες στο περιεχόμενο της πρώτης έκδοσης των *Ευρισκομένων*, ενώ σημείο αναφοράς θα αποτελέσουν, ενίοτε, και τα χειρόγραφα - αντίγραφα του Πολυλά⁴.

Με τα *Ευρισκόμενα*, ο ελληνικός λαός έχει μπροστά του την πρώτη κριτική έκδοση της σολωμικής ποίησης. Πρόκειται για μίαν επεξεργασμένη μορφή των σολωμικών χειρογράφων και μίαν εικόνα των ποιημάτων που θεωρούνται ολοκληρωμένα, ορισμένα δε μετά τις εύστοχες παρεμβάσεις του ίδιου του Πολυλά. Παραθέτω αυτούσια τη σημείωση του Πολυλά στο τέλος του *Λάμπρου*, και μετά την παράθεση ποικίλων παραλλαγών των στίχων του ποιήματος, υπό τον τίτλο «Σημειώσεις του Εκδότη»: «Χειρόγραφο όπου περιέχονται, εκτός των στίχων, διάφορα σχεδιάσματα και στοχασμοί, εις ιταλική γλώσσα γραμμένοι, περί του ποιήματος: από αυτά εμόρφωσα την Υπόθεσι και εδιάταξα τ' αποσπάσματα. Από τα ιταλικά εμετάφρασα τα όσα εχρησίμευσαν να συμπληρώσουν τους στίχους»⁵.

Τόσο ο *Λάμπρος* όσο και τα τρία έργα της σολωμικής ωριμότητας – ο *Κρητικός*, οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι* και ο *Πόρφυρας* - δηλώνονται στην έκδοση των *Ευρισκομένων* ως αποσπάσματα. Και εδώ φαίνεται ο διαφορετικός βαθμός δυσκολίας που είχε να αντιμετωπίσει ο Πολυλάς στην προσπάθειά του να «ανα-συνθέσει», εν μέρει, τα ποιήματα της σολωμικής ωριμότητας, επιλέγοντας συγκεκριμένες παραλλαγές από αυτές που εμφανίζονται στα *Αυτόγραφα Έργα* ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα, για όσους γνωρίζουν την πρώτη εικόνα των σολωμικών χειρογράφων.

Ανάμεσα σε σκόρπιες παραλλαγές, ποικίλες επεξεργασίες, μετακινούμενες θεματικές ενότητες, διαγραφές στίχων, παρεμβολές θεωρητικών - φιλοσοφικών παραθεμάτων στα ιταλικά, στα γαλλικά και στα λατινικά, στοχασμών και σημειώσεων στα ιταλικά και στα ελληνικά, ο Πολυλάς θα έπρεπε να κάνει αυτές ακριβώς τις επιλογές που – εξαιρουμένου του *Κρητικού* που αποτελούσε όντως ένα ολοκληρωμένο ποίημα – θα έπρεπε να παρουσιάζουν τόσο τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* όσο και τον *Πόρφυρα* ως εν δυνάμει ολοκληρωμένα ποιήματα.

Με τα «Προλεγόμενα» των *Ευρισκομένων*, ο Πολυλάς θα δώσει ένα από τα πρώτα δείγματα της νεοελληνικής κριτικής, τοποθετώντας, για πρώτη φορά, το σολωμικό έργο στα κοινωνικά – ιστορικά και αισθητικά του συμφραζόμενα. Ταυτόχρονα, θα προβάλει, ήδη από το 1859, την ορθή μέθοδο εργασίας στις σολωμικές σπουδές: η περίπτωση του Διονυσίου Σολωμού δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τα *Αυτόγραφα Έργα*, τους *Στοχασμούς*, τις *Σημειώσεις*, τα φιλοσοφικά – αισθητικά αναγνώσματα αλλά και

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Κατερίνα Τικτοπούλου, «Ακαδημίας Αθηνών αρ. 66: αντίγραφο Πολυλά (Ένα λανθάνον αυτόγραφο του Σολωμού)», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 1 (1989) 43-55.

⁵ Διονυσίου Σολωμού, *Τα Ευρισκόμενα*, (επιμ.: Ιάκωβος Πολυλάς), Κέρκυρα, Τυπογραφείον «Ερμής» Αντώνιου Τερζάκη 1859 [Εκδ. Ρούγα – Σ. Μυλωνά ²1998, Ζάκυνθος], 143.

την *Αλληλογραφία* του. Αξιωματικώς δειγματοληπτικό δείγμα κριτικής θα δώσει, με αφορμή και πάλι το έργο του Σολωμού, ο Γ. Καλοσγούρος με τα δικά του «Προλεγόμενα» στην έκδοση των ιταλικών ποιημάτων του Σολωμού (1902)⁶.

Είναι γνωστό ότι κάτι ανάλογο με τον Πολυλά επιχειρεί νωρίτερα και ο Εμμανουήλ Στάης με την εμπειριστατωμένη μελέτη του για τον *Λάμπρο* του Σολωμού, την πρώτη κριτική μελέτη για το σολωμικό έργο⁷. Η κριτική του Στάη προβάλλει, ήδη από το 1853, τη διαφορά ανάμεσα στα Επτάνησα και το αθηναϊκό κέντρο, μια διαφορά που εδράζεται τόσο στο τι γνωρίζει όσο και στο τι αναμένει από τον Σολωμό το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Εντούτοις, η προσπάθεια του Στάη παραμένει περιορισμένη σε ένα μόνο έργο του Σολωμού και τεκμηριώνεται στις εγγεγραμμένες προελεύσεις απόψεις του με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποφεύγει τη σύγκρουση με την ήδη εδραιωμένη άποψη του αθηναϊκού κοινού⁸. Αν και η παραπάνω προϋπόθεση δεν φαίνεται να κατευθύνει τη σύνθεση των «Προλεγόμενων» και την έκδοση των *Ευρισκομένων* του 1859, εντούτοις και ο Πολυλάς περιορίζεται στην ερμηνεία του ώριμου σολωμικού έργου στη βάση των σιλλεξανών αναγνωσμάτων του, δίνοντας, όμως, την πληρέστερη και πλησιέστερη εικόνα του εθνικού ποιητή κατά τον 19^ο αιώνα.

Οι εκδοτικές δοκιμές του Κώστα Καιροφύλα (1927)⁹ και του Νικόλαου Τωμαδάκη (1935)¹⁰ δεν θα μπορούσαν να επισκιάσουν, ούτε βέβαια να φτάσουν το ύψος, της ήδη εδραιωμένης παρουσίας των *Ευρισκομένων*. Ο Λίνος Πολίτης είναι αυτός που θα συνεχίσει και θα ολοκληρώσει, με τις εκδόσεις των *Απάντων*¹¹ (1948/1955/1960) και των δύο τόμων των *Αυτόγραφων Έργων*¹² (1964) του ποιητή, το όραμα του Πολυλά. Η δεύτερη, πρόσφατη, αναθεωρημένη, έκδοσή τους, σε χωριστές ενότητες¹³, έχει

⁶ Γεώργιος Καλοσγούρος, «Προλεγόμενα» (1902): *Δ. Σολωμού. Τα ιταλικά ποιήματα*, (πρόλογ.-μτφρ.: Γεώργιος Καλοσγούρος), Αθήνα, Ελευθερουδάκης 2^η1921.

⁷ Εμμανουήλ Στάης, «Κριτική. Ο Λάμπρος του Σολωμού» (1853): *Σολωμός. Προλεγόμενα Κριτικά Στάη – Πολυλά – Ζαμπέλιου*, (επιμ.: Α.Θ. Κίτσος-Μυλωνάς / επίμ.: Νίκος Καλταμπάνος), Αθήνα, εκδ. Γαβριηλίδης 2004, 15-40.

⁸ Δημήτρης Αγγελάτος, «ήχος λεπτός... [...] γλυκύτατο[ς], ανεκδιήγητο[ς]...», *Η «τύχη» του σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859-1929)*, Αθήνα, Πατάκης 1999, 24.

⁹ Κώστας Καιροφύλας, *Σολωμού Ανέκδοτα Έργα*, Αθήνα 1927.

¹⁰ Νικόλαος Τωμαδάκης, *Εκδόσεις και Χειρόγραφα του Ποιητού Διονυσίου Σολωμού*, Αθήνα 1935.

¹¹ Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα* (επιμ.- σημ.: Λίνος Πολίτης), τ.Α': *Ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος 6^η1993 [1^ηέκδ.: 1948] / τ.Β': *Πεζά και Ιταλικά*, Αθήνα, Ίκαρος 4^η1986 [1^ηέκδ.: 1955]. / τ.Β' (Παράρτημα): *Ιταλικά (Ποιήματα και Πεζά)*, Αθήνα, Ίκαρος 3^η1991 [1^ηέκδ.: 1960] / τ.Γ': *Αλληλογραφία*, Αθήνα, Ίκαρος 1991.

¹² Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, (επιμ.: Λίνος Πολίτης), τ. Α' Φωτοτυπίες - τ. Β' Τυπογραφική μεταγραφή, Θεσσαλονίκη 1964. Η προγραμματισμένη φιλολογική έκδοση, του τρίτου τόμου των *Αυτόγραφων Έργων*, θα έδινε την πλησιέστερη λύση στο εκδοτικό πρόβλημα του Σολωμού, προσφέροντας ταυτόχρονα ένα ασφαλές πεδίο έρευνας για την ερμηνεία του σολωμικού εγχειρήματος, τον τρόπο εργασίας του ποιητή, τις ειδολογικές, μετρικές και υφολογικές επιλογές του.

¹³ Σημειώνεται ότι η έκδοση του Λίνου Πολίτη έχει πλέον εξαντληθεί και δεν επανεκδίδεται από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Αντί αυτής κυκλοφορεί πλέον η ολοκληρωμένη έκδοση των *Αυτόγραφων Έργων* του ποιητή από το ΜΙΕΤ σε ενότητες με επιμέλεια Κατερίνας Τικτοπούλου, Ελένης Τσατσάνογλου και Μαρίας Πολίτη:

καταστήσει χρηστικότερη την παρουσίαση των σολωμικών χειρογράφων διευκολύνοντας την ταυτόχρονη εξέταση περισσότερων ενοτήτων και τη διατύπωση ασφαλέστερων συμπερασμάτων για τις περιπτώσεις όπου εντοπίζονται μετακινούμενες θεματικές ή στιχουργικές μονάδες. Οι εκδόσεις των *Αυτόγραφων Έργων* και των *Απάντων* αποτελούν βασικό πεδίο και εργαλείο έρευνας των σολωμικών σπουδών.

Η ενασχόληση με το πρωτογενές αυτό υλικό δεν μπορεί, ωστόσο, να προσπεράσει το μεταφραστικό έργο του Νικόλαου Λούντζη, που βρίσκεται συγκεντρωμένο στους γνωστούς πλέον ως *κώδικες Ζακύνθου*. Μισόν αιώνα, μετά την πρώτη περιγραφή των είκοσι τεσσάρων κωδίκων της Ζακύνθου από τον Louis Coutelle¹⁴, έξι σχεδόν δεκαετίες μετά τη λεπτομερή περιγραφή του εικοστού πέμπτου κώδικα (χφ 3092), της Εθνικής Βιβλιοθήκης, από τον Λ. Πολίτη¹⁵ και τρεις σχεδόν δεκαετίες μετά την τελευταία αυτοψία και μελέτη των σωζόμενων κωδίκων από τον Γιώργο Βελουδή¹⁶, η αναψηλάφηση του ζητήματος των γερμανικών επιδράσεων στο ώριμο έργο του Σολωμού, θα πρέπει να γίνει στη βάση μιας συστηματικής ερμηνευτικής προσέγγισης του περιεχομένου των εν λόγω κωδίκων.

Η ανάδειξη της ουσιαστικής και τεκμηριωμένης σχέσης ανάμεσα στα φιλοσοφικά αναγνώσματα του ποιητή και συγκεκριμένα ποιήματα της σολωμικής ωριμότητας, η εξέλιξη της σχέσης αυτής, η συνδυαστική προβολή των αισθητικών θεωριών και η αποκάλυψη των ολοένα βαθύτερων αναλογιών, αποτελεί αντικείμενο προσωπικής έρευνας τα τελευταία επτά χρόνια. Το ερευνητικό αυτό σχέδιο

Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Έργα*, Ενότητα 1: *Νεανικό Τετράδιο (1820-1828)*, (επιμ.: Κατερίνα Τικτοπούλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 1999· Ενότητα 2: *Δεύτερο Νεανικό Τετράδιο*, (επιμ.: Μαρία Πολίτη), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 1999· Ενότητα 3: *Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον*, [αρχαιότερο χειρόγραφο (Ζακύνθου αρ.10)], (επιμ.: Κατερίνα Τικτοπούλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 2002· Ενότητα 4: *Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον*, [νέότερο χειρόγραφο θεωρημένο (Εθνικής Βιβλιοθήκης Φ. 92)], (επιμ.: Κατερίνα Τικτοπούλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 2003· Ενότητα 5: *Η Γυναίκα της Ζάκυθος* (επιμ.: Ελένη Τσατσάνογλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 1998· Ενότητα 6: *Τετράδιο ετών 1829-1833. Ωδή στον Λορδ Μπάιρον* (επιμ.: Κατερίνα Τικτοπούλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 2005· Ενότητα 7: *Τρίχα, Κρητικός κ.ά. (Ζακύνθου αρ.11)*, (επιμ.: Ελένη Τσατσάνογλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες (επιμ. Λίνος Πολίτης) – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 2009· Ενότητες 8, 9, 10: *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι. Β΄ Σχεδιάσμα – Γ΄ Σχεδιάσμα - Στοχασμοί* (επιμ.: Λίνος Πολίτης / επιμ. Β΄ αναθεωρημένης έκδοσης: Κατερίνα Τικτοπούλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 2011· Ενότητες 11,12: *Σατιρικά διάφορα – Πόρφυρας και άλλα τελευταίας δεκαετίας*, (επιμ.: Κατερίνα Τικτοπούλου), τχ. Α΄ Φωτοτυπίες – τχ. Β΄ Τυπογραφική μεταγραφή, Αθήνα, ΜΙΕΤ 2012· Ενότητες 13, 14, 15: *Ιταλικά τελευταίας δεκαετίας – Περιστασιακά και ιταλικά Ζακύνθου – Συνολικά ευρετήρια και περιεχόμενα*, (επιμ.: Λίνος Πολίτης / επιμ. Β΄ αναθεωρημένης έκδοσης: Κατερίνα Τικτοπούλου), Αθήνα, ΜΙΕΤ 2012.

¹⁴ Louis Coutelle, «Οι μεταφράσεις του Νικόλαου Λούντζη για τον Σολωμό (Οι κώδικες της Ζακύνθου)» [1965]: *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*, Αθήνα, Νεφέλη 1990, 21-48.

¹⁵ Λίνος Πολίτης, «Ο Σολωμός και η γερμανική φιλοσοφία και ποίηση (Ένα χειρόγραφο με μεταφράσεις για τον Σολωμό)», [1957]: *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ ³1995, 319-347.

¹⁶ Γιώργος Βελουδής, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Αθήνα, Γνώση 1989, 21-57.

διευκόλυνε αποφασιστικά η ευγενική συγκατάνευση του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων για μελέτη του, αποκείμενου στο Μουσείο, χειρόγραφου υλικού των κωδίκων με τις μεταφράσεις του Ν. Λούντζη.

Είναι προφανές, ότι η στροφή του ποιητή προς τα μεγάλα συνθέματα της ωριμότητας συνδέεται με την έντονη ενασχόλησή του με τα φιλοσοφικά – αισθητικά κείμενα και τις προσλαμβάνουσες της ρομαντικής ποίησης. Αυτό μαρτυρεί πρώτος ο Πολυλάς, σημειώνοντας στα «Προλεγόμενά» του ότι ο *Κρητικός* παρέμενε άγνωστος στον στενό κύκλο του ποιητή, αφού «ο Σολωμός δεν έδειχνε πλέον κανενός τα συγγράμματά του»¹⁷ υπονοώντας προφανώς την κυριολεκτική απομόνωσή του κατά την κερκυραϊκή περίοδο (1828-1857)¹⁸. Μοναδικές εξαιρέσεις το 1829 όπου δημοσιεύει σε χειρόγραφη μορφή την ωδή *Εις μοναχόν*¹⁹ και το 1834 όπου δημοσιεύει στην *Ιόνιο Ανθολογία* το απόσπασμα 25 του *Λάμπρου* («Η δέηση της Μαρίας και το Όραμα του Λάμπρου») έργο, όμως, που είχε ολοκληρωθεί στην προηγούμενη φάση της ποιητικής του παραγωγής και συγκεκριμένα το 1826²⁰. Το 1857 θα δημοσιευτεί, επίσης, στο περιοδικό *Πανδώρα* το ποίημα *Η φαρμακωμένη*.

Ο Πολυλάς μαρτυρεί ότι το ποίημα *Η Φαρμακωμένη* «δεν υπάρχει εις τα χειρόγραφα, αλλά ετυπώθηκε ακριβέστατα εις το περιοδικό φύλλο *Η Πανδώρα* (έτος 1857) όπου την έστειλ[ε] τότε με την άδεια και υπαγόρευση του ποιητή»²¹. Τη μαρτυρία αυτή τεκμηριώνει και το ίδιο το περιοδικό πληροφορώντας το αναγνωστικό του κοινό ότι έλαβε το ποίημα «παρά τινός εν Κερκύρα πεπαιδευμένου νέου, εκ των προσφιλεστέρων φίλων του ποιήσαντος αυτό κ. Δ. Σολωμού»²². Το ποίημα γνώρισε αρκετές – προγενέστερες – δημοσιεύσεις, που ήταν όμως αλλοιωμένες²³ και όχι ακριβείς όπως εκείνην του

¹⁷ Ιάκωβος Πολυλάς, «Προλεγόμενα: Διονυσίου Σολωμού τα Ευρισκόμενα» (1859): *Σολωμός. Προλεγόμενα Κριτικά Στάη – Πολυλά – Ζαμπέλιου*, (επιμ.: Α.Θ. Κίτσος-Μυλωνάς / επίμ.: Νίκος Καλταμπάνος), Αθήνα, εκδ. Γαβριηλίδης ²2004, 70.

¹⁸ Οι γερμανικές αναζητήσεις του ποιητή εμπίπτουν στην περίοδο της κερκυραϊκής του «απομόνωσης» (1828-1857) και συνεπώς στην περίοδο των μεγάλων ποιητικών συνθέσεων. Η ενασχόλησή του με τα μεγάλα ποιητικά συνθέματα αρχίζει ήδη από την περίοδο της παραμονής του στη Ζάκυνθο (1818-1828) κορυφώνεται, ωστόσο, στη φάση της απομόνωσής του στην Κέρκυρα. Οι διάφορες επεξεργασίες του *Λάμπρου* (1824-1826, 1833-1834), της *Γυναίκας της Ζάκυνθος* (1826, 1829, 1833) και των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* (1826, 1833-1844, 1844-1849) αλλά και η σύνθεση του *Κρητικού* (1833-1834) και του *Πόρφυρα* (1847-1849) ανήκουν, κυρίως, στη δεύτερη αυτήν περίοδο.

¹⁹ Βλ.: «Μόνον ολίγον καιρόν αφού έφθασε εις Κέρκυρα έγραψε και δημοσίεψε χειρόγραφην (1829) την *Ωδή της Μοναχής*, από την οποία φαίνεται ότι κανένα ποιητικό ύψος δεν τον εδείλιαζε»: Ιάκωβος Πολυλάς, ό.π., 70-71.

²⁰ Λίνος Πολίτης, «Χρονολογικά ζητήματα σε ποιήματα του Σολωμού» [1944]: *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ ³1995, 117.

²¹ Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα* (επιμ.-σημ.: Λίνος Πολίτης), τ.Α': *Ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος ⁶1993 [1^η έκδ.: 1948], 347.

²² Ό.π.

²³ Βλ.: «[*Η Φαρμακωμένη*] είχε δημοσιευτή πολλές φορές σε ανθολογίες (Στίχοι ηρωικοί και ερωτικοί, Αθήναι 1834, 1838. Ανθολογία, Αθήναι 1835. Άσματα διαφόρων ποιητών, Ναύπλιον 1835. Η Ευτέρπη υπό Αθ. Γέλη, Αθ.

1857, και ανέδειξε, σύμφωνα με τον Πολυλά, τη δημοτικότητα στην οποία καθημερινά ρίζωνε ο ποιητής «όσο βαθύτερα εδέχτο το πνεύμα της ζωντανής φωνής του έθνους του»²⁴.

Τα γερμανικά – φιλοσοφικά αναγνώσματα του ποιητή, καθόλα ξένα προς τον κανόνα της αληθοφάνειας και τον κλασικιστικό ορίζοντα προσδοκιών, προκαλούν την άμεση αντίδραση του Σπ. Ζαμπέλιου που με τον αντισολωμικό λιβελλό του, το *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδά; Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως* (1859) – ο οποίος ακολουθεί άμεσα την έκδοση των *Ευρισκομένων* – θα υποτιμήσει την πνευματική συγκρότηση και αυτονομία του Σολωμού, και θα θεωρήσει ότι στην εποχή της ώριμης ποιητικής δημιουργίας συντελείται μία «αποπλάνηση» του Σολωμού από «μαθητήν τινά νεωστί [...] επιστρέψαντα εκ Γερμανίας», η οποία οδηγεί σε «αυτομόλησιν του δημοτικού Υμνογράφου προς τον ετερούσιον και αλλοτύπωτον γερμανισμόν»²⁵.

Σύμφωνα με τον Ζαμπέλιο, η επαφή του Σολωμού με τον «αλλοτύπωτον γερμανισμόν» ήταν υπεύθυνη για τον αποσπασματικό χαρακτήρα του έργου του. Ο Σολωμός δεν μπορούσε παρά να καταλήξει σε «ημιτελή αποσπάσματα», όπου η απλότητα της γλώσσας σε αντίθεση με τα δυσνόητα νοήματα – ακόμη και στα ποιήματα εκείνα που θεωρούνταν ολοκληρωμένα – έμοιαζε, και πάλι κατά τον Ζαμπέλιο, με «ένδυμα στενόν και πενιχρόν επί πελώριον ήρωος ανάστημα»²⁶. Η τέχνη του Σολωμού δεν ήταν «ελευθέρα των μεταφυσικών κρίσεων και αφαιρέσεων»²⁷ και μετεωρίζοντας τη διάνοια «υπεράνω του κοινού καταληπτικού»²⁸, έδωσε έργα ασύμβατα με τις προσδοκίες του νέου ελληνικού κράτους. Ο Ζαμπέλιος αναγνωρίζει, χωρίς να το αντιληφθεί, το υψηλότερο ποιητικό κατόρθωμα του Σολωμού

1848. Η Λύρα του Απόλλωνος . . . Ζάκυνθος 1851, κ.ά. – όμως σημαντικά αλλοιωμένο και με την προσθήκη στο τέλος μιας ή δύο νόθων στροφών»: ό.π.

²⁴ Βλ.: Ιάκωβος Πολυλάς, «Προλεγόμενα: Διονυσίου Σολωμού τα Ευρισκόμενα», ό.π., 64.

²⁵ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ό.π., 171-172.

²⁶ Η θέση αυτή εγκαινιάζει την πρώτη αρνητική κριτική που εμφανίζεται στο κείμενο του Ζαμπέλιου. Ως γνωστό, ο Ζαμπέλιος, αποδέχεται τα πρώτα ποιήματα του Σολωμού ως ανήκοντα στην ελληνική ποιητική παράδοση. Την πρώτη αρνητική τροπή της σολωμικής ποίησης εντοπίζει στον *Υμνον εις την ελευθερίαν* και στην ωδή *Εις τον θάνατον του Λορδ Μπάιρον* έχοντας ως κριτήριο την ασυμφωνία γλώσσας και νοήματος. Για τον Ζαμπέλιο θα ήταν προτιμότερο ο Σολωμός να «είχε καταστήσει προχειρότερον το νόημα» και να «αναβιβάσει την γλώσσαν εις ελληνικωτέραν περιωπήν»: ό.π., 169. Η κριτική του Ζαμπέλιου λαμβάνει υπόψη την απόσταση από τον χρόνο συγγραφής των δύο ποιημάτων αναγνωρίζοντας την απήχηση που είχε ο *Υμνος εις την ελευθερίαν* στα χρόνια της Επανάστασης. Ωστόσο, οι εθνοκεντρικές αντιλήψεις του και η εμμονή του στον κανόνα της αληθοφάνειας οδηγεί στην απόρριψη του μεγαλύτερου, «δυσνόητου», μέρους του *Υμνου* και στην αποδοχή εκείνων μόνο των «επεισοδίων [...] άπερ ζώσιν εν τη μνήμη των νέων, και φαιδρύνουσιν μόνον της 25^{ης} Μαρτίου τ' Αθηναϊκά συμπόσια»: ό.π., 170.

²⁷ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ό.π., 152.

²⁸ Ό.π., 153.

χαρακτηρίζοντάς το ως έλλειψη «ιδυλλιακής απλότητας» που «συναναφέρει πολλάκις την ιδέα εις ύψη Πινδαρικά, απρόσιτα προς το άπτερον του πλήθους καταληπτικών»²⁹.

Η άμεση απάντηση του Πολυλά με το *Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπέλιου;* (1860), υπεραμύνεται του περιεχομένου των «Προλεγομένων» και της διαπιστωμένης πια σχέσης του ώριμου σολωμικού έργου με τον Γερμανικό Ιδεαλισμό:

Την απλότητα αυτήν της ποιητικής μορφής, μέσα εις την οποίαν κρύβεται το βάθος του νοήματος, εννοούσε ο Σολωμός, όταν εσυμβούλευε τον εαυτό του: «ας εργάζεται (το ποίημα) αδιάκοπα για την αληθινή ουσία, αλλά εις τρόπον ώστε να μη το καταλάβουν ειμή οι νόες οι γυμνασμένοι και βαθείς»· ο ποιητής δεν ήθελε να ήναι ακατανόητος εις το πλήθος (ανοησία την οποία του αποδίδει ο Κ.Ζ.), αλλ' απόπλεπε εις εκείνην την λεπτότητα της τέχνης, την οποία προσπαθεί να επιτύχει ο αληθινός καλλιτέχνης, ώστε, ενώ τα πλάσματά του ενεργούν εις το αίσθημα και εις τη φαντασία του πλήθους, η καλλιτεχνική εργασία να μην ήναι φανερή παρὰ εις τα πνεύματα τα γυμνασμένα να εμβαθύνουν εις την πνευματικήν ουσία και εις τους λόγους της τέχνης³⁰. [...] Αλλά η μελέτη των υψηλών ζητημάτων της φιλοσοφίας και της ποιητικής δεν του ενάρκωσε το πνεύμα, δεν του εθόλωσε τη λαμπρότητα της φαντασίας, δεν του εμάρανε την δροσερότητα του αισθήματος και η καθαρή ποιητική έμπνευσις φαίνεται και εις τον *Λάμπρο* και μάλιστα εις αυτά τα αποσπάσματα της υστερινής εποχής του [...], εναντίον των οποίων λυσομανεί ο ιδεομάχος Κριτικός³¹.

Μέσα από τη διαμάχη Πολυλά – Ζαμπέλιου – της οποίας, βέβαια, το εύρος δεν μπορεί να εξαντληθεί εδώ - αποκαλύπτεται ήδη από το 1859, και με την πρώτη επίσημη παρουσία του σολωμικού έργου, το αδιαμφισβήτητο γεγονός της γερμανικής επίδρασης.

Στο στενό πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης και στον χρόνο που απομένει δεν θα μπορούσα να αναφερθώ ούτε στο σύνολο των κωδίκων ούτε και στο ακριβές περιεχόμενό τους. Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Σολωμό αριθμούν είκοσι πέντε τόμους και αποτελούν το πλέον αδιαμφισβήτητο τεκμήριο για τη σχέση του ποιητή με τη γερμανική φιλοσοφία και λογοτεχνία. Το πολύτομο αυτό έργο αποτελεί μέρος μόνο της συνολικής εργασίας του Λούντζη, ό,τι δηλαδή διασώθηκε³², και αφορά σε μία μεταφραστική εργασία που κράτησε δεκαπέντε περίπου χρόνια (1834-1849)³³. Μολονότι το ενδιαφέρον

²⁹ Ο.π., 168-169.

³⁰ Ιάκωβος Πολυλάς, «Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπέλιου;» ό.π., 206.

³¹ Ο.π., 212.

³² Γιώργος Βελουδής, ό.π., 30 και 48.

³³ Ο.π., 52. Όπως ορθά παρατηρεί ο Γ. Βελουδής, η φράση «Φέρε καμμιάν άλλη μετάφραση του Σέλλινγκ» με την οποία τελειώνει ο ποιητής το γράμμα του, ημερομηνίας 25 Ιανουαρίου 1835, προς τον αδελφό του Δημήτριο [βλ.: Διονυσίου Σολωμού, *Απαντα* (επιμ.-μτφρ.-σημ.: Λίνος Πολίτης), τ.Γ': *Αλληλογραφία*, Αθήνα, Ίκαρος 1991, 333] οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είχαν προηγηθεί κάποιες άλλες μεταφράσεις του ίδιου του Schelling, και άλλων

του ποιητή για τη γερμανική φιλοσοφία και λογοτεχνία είναι προγενέστερο³⁴, ο Λούντζης φαίνεται να αρχίζει τη συστηματική μετάφραση των γερμανικών κειμένων, σχεδόν αποκλειστικά στην ιταλική γλώσσα³⁵, λίγο πριν το 1835 και όταν πια το αυξημένο ενδιαφέρον του ποιητή για τα φιλοσοφικο-αισθητικά κείμενα του γερμανικού ιδεαλισμού δεν μπορεί να ικανοποιηθεί με την αναζήτηση των επίσημων ιταλικών ή γαλλικών μεταφράσεων τους³⁶.

γερμανών φιλοσόφων, πιθανόν όσων εμφανίζονται μαζί του στον κώδικα 21 (Menzel, Fichte, Schiller, Rahele Varnhagen, Goethe, Hegel, Kant).

³⁴ Βλ.: «Αλλά το ενδιαφέρον του για το γερμανικό πνεύμα είναι ακόμη προγενέστερο. Ο Σπ. Δε Βιάζης δημοσίευσε επιστολή του Ιταλού φιλέλληνα και ποιητή Besenghi degli Ughi, γραμμένη από την Ιθάκη την 1^η Απριλίου 1830 προς τον Ιταλό εκδότη Orlandini, που περιέχει τα εξής ενδιαφέροντα: ‘... Ο επιφανής φίλος μου κόμης Σολωμός, ο Βύρων των χωρών τούτων, επιθυμεί παρά σου τα εξής έργα: Schlegel, ιστορίαν της παλαιάς και νέας φιλολογίας κατά μετάφρασιν Ambrosoli. Λυρικά του Schiller εις ιταλικήν ή γαλλικήν μετάφρασιν εις πεζόν. La Sposa di Messina μετάφραση του Μαφέη. Camilo Porzio, έκδοσις ή του Betoni ή του Silvestri, κατ’ αυτάς εκδοθείσα. Del Dialogo e dello Stile του Pallavicini. Μετάφρασιν γερμανικών ποιήσεων του Bellati εις τόμους δύο. Τα λυρικά του Schiller κατά πρώτον. Και να είναι (ηξεύρω ότι είναι) εις πεζόν γαλλιστί ή ιταλιστί. Και εάν δεν τα έχετε, όπερ δυνατόν, να τα ζητήσετε ή και να τα κλέψετε, αν θέλετε [...]»: Λίνος Πολίτης, ό.π., 324. Πβ.: Γιώργος Βελουδής, ό.π., 35-36. Μία πρόσθετη μαρτυρία για τις πρώιμες αυτές αναζητήσεις του ποιητή εντοπίζεται σε επιστολή του προς τον Ι. Γαλβάνη, ημερομηνίας 8 Ιουλίου 1830, λίγους μήνες δηλαδή μετά την επιστολή του Besenghi degli Ughi. Ο Σολωμός αποκαλύπτει το έντονο ενδιαφέρον του για το αισθητικό έργο του Lessing, μάλλον τον *Λαοκόντα* (*Laokoon*), και το επικό ποίημα του πορτογάλου ποιητή, του 16^{ου} αιώνα, Louis de Camoens με τίτλο *Οι Λουσιάδες* (*Os Lusíadas*), σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Σε παρακαλώ με όλη μου την ψυχή, αγαπητέ μου Γιάννη, να μην αμελήσεις να μου στείλεις με το πρώτο βαπόρι τον Λέσσιγκ και τους Λουσιάδες του Καμόενς, στα γαλλικά. Αν δεν μπορέσεις να τα καταφέρεις ώστε να μη με βάλεις σε έξοδα, υπομονή αρκεί να μην αμελήσεις, γιατί με ενδιαφέρουν πολύ»: Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα* (επιμ.-μτφρ.-σημ.: Λίνος Πολίτης), τ.Γ’: *Αλληλογραφία*, ό.π., 188-189. Πβ.: Γιώργος Βελουδής, ό.π., 120-121.

³⁵ Βλ.: «Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η γ λ ώ σ σ α των μεταφράσεων του Λούντζη είναι, σχεδόν αποκλειστικά, η ιταλική με δύο ασήμαντες εξαιρέσεις: δύο μικρά ποιήματα, το *Der rechte Entschluss* [*Η σωστή Απόφαση*] του Klopstock και το *Hoffnung* [*Ελπίδα*] του Schiller, που μεταφράζονται κι αυτά σε πεζό, αλλά στα ελληνικά – το γλωσσικό τους ναυάγιο δεν είναι παρά η επιβεβαίωση της χρήσης του ιταλικού γλωσσικού οργάνου σ’ όλα τα υπόλοιπα: Η ‘προτίμηση’ αυτής της ιταλικής από τον Λούντζη – και το Σολωμό – δε δηλώνει απλά την αδυναμία του να εκφραστεί, και μάλιστα σε θεωρητικά κείμενα, στα ελληνικά – η ‘μητρική’ γλώσσα του Λούντζη ήταν, άλλωστε, τα γερμανικά’ δηλώνει, προπαντός, στη συνάφειά μας, τη γλωσσική ‘αδυναμία’ του ίδιου του Σολωμού και, ταυτόχρονα, τη γλωσσική-πολιτισμική πραγματικότητα και των δύο τους: Τα ι τ α λ ι κ ά του Λούντζη στις μεταφράσεις του από τη γερμανική λογοτεχνία και ιδίως τη γερμανική φιλοσοφία παραπέμπουν κατευθείαν στα ι τ α λ ι κ ά του Σολωμού στους *Σταχασμούς* και τις ανάλογες σημειώσεις του στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* και τ’ άλλα έργα της απόλυτης ωριμότητάς του»: ό.π., 53. Πλάι στις δύο εξαιρέσεις, που σημειώνει ο Γ. Βελουδής και οι οποίες εντοπίζονται στο φ. 103 του χφ 3092 της ΕΒΕ, που αποτελεί τον εικοστό πέμπτο κώδικα με τις μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Σολωμό, θα πρέπει να σημειωθούν, αν και ήσσοнос ίσως σημασίας, και οι όροι που ενίοτε ο Λούντζης μεταφράζει άμεσα στα ελληνικά. Τέτοια παραδείγματα εμφανίζονται στους κώδικες 5 και 13. Στους κώδικες αυτούς ο Λούντζης φαίνεται να αποδίδει στα ελληνικά όρους που αδυνατεί να μεταφράσει δόκιμα στα ιταλικά. Φαίνεται, λοιπόν, πως σε ορισμένες περιπτώσεις ο Λούντζης μπορεί να αποδώσει ευκολότερα και ακριβέστερα τους όρους από τη γερμανική – που είναι και η «μητρική» του γλώσσα, σύμφωνα με τον Γ. Βελουδή – στην ελληνική παρά στην ιταλική γλώσσα. Όντως, η προτίμηση της ιταλικής αφορούσε περισσότερο στον αποδέκτη των μεταφράσεων, δηλαδή στον Σολωμό και λιγότερο στον Λούντζη. Για την πεζή ελληνική μετάφραση του ποιήματος *Ελπίδα* (*Hoffnung*) του Schiller, με διορθωμένη όμως την ορθογραφία του χειρογράφου, βλ.: Λίνος Πολίτης, ό.π., 339. Η μετάφραση εμφανίζεται στο φ. 103^v του χφ 3092 της ΕΒΕ (κώδικα 25), ενώ στην ίδια σελίδα εμφανίζεται το τέλος της μετάφρασης του *Η σωστή Απόφαση* (*Der rechte Entschluss*) του Klopstock που ξεκινά στην μπροστινή σελίδα του φ. 103.

³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρονται παραπάνω.

Στο συνολικό έργο του Λούντζη εκτιμάται ότι ανήκαν πολύ περισσότεροι τόμοι από αυτούς που έχουν σωθεί. Στην έκδοση των σολωμικών *Απάντων* (1957) ο Μαρίνος Σιγούρος αναφέρεται σε εξήντα τέσσερις συνολικά τόμους³⁷, στηριζόμενος στο πίσω εξώφυλλο του κώδικα δεκαεφτά³⁸, συμπέρασμα το οποίο ο Λ. Πολίτης θεωρεί επισφαλές³⁹, ενώ ο L. Coutelle, χωρίς να αποκλείει ένα τέτοιο ενδεχόμενο, υπολογίζει, με βάση το περιεχόμενο των είκοσι πέντε σωζόμενων κωδίκων, ότι αυτοί πρέπει να ήταν περίπου σαράντα⁴⁰.

Όταν ο Μ. Σιγούρος διατυπώνει την παραπάνω υπόθεση, έναν αιώνα μετά τον θάνατο του ποιητή και ενώ ετοιμάζει την έκδοση των *Απάντων* για τους εορτασμούς της εκατονταετηρίδος του Σολωμού, έχει στη διάθεσή του δεκατέσσερις μόνο τόμους, όσους δηλαδή διασώθηκαν από τον αδελφό του ποιητή Δημήτριο και βρισκόνταν στην εξοχική έπαυλη στις Βαρές, στην κατοχή του Χ.Λ. Ζώη. Ο Σιγούρος, δηλώνει ότι γνωρίζει την ύπαρξη ενός ακόμη τόμου – πρόκειται για το χφ 3092, δηλαδή τον κώδικα 25 – που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη⁴¹. Υποθέτει λοιπόν, με βάση την καταγραφή στο εξώφυλλο του κώδικα 17, ότι άλλοι σαράντα εννέα τόμοι έχουν χαθεί.

Σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Σιγούρος κάνει για πρώτη φορά περιγραφή των συγκεκριμένων χειρόγραφων κωδίκων δηλώνοντας μάλιστα την ευγνωμοσύνη του για το γεγονός ότι «είχ[ε] την καλή τύχη να τους μελετήσ[ει] πρώτος [αυτός] ύστερ' από τον Σολωμό» και μάλιστα, στη δική του εξοχική έπαυλη, δίπλα από αυτήν του αδελφού του ποιητή, «στη μοναξιά του Ακρωτηριού, λίγα βήματα πλιο πέρα από την τοποθεσία που ο ποιητής έγραψε τον Ύμνο στην Ελευθερία»⁴². Μολονότι ο Σιγούρος δεν αναφέρεται ούτε στην αρίθμηση ούτε στην χρονολόγηση αλλά ούτε και στο

³⁷ Louis Coutelle, ό.π., 23.

³⁸ Ό.π., 32.

³⁹ Λίνος Πολίτης, «Ο Σολωμός και η γερμανική φιλοσοφία και ποίηση (Ένα χειρόγραφο με μεταφράσεις για τον Σολωμό)», ό.π., 342.

⁴⁰ Louis Coutelle, ό.π., 40.

⁴¹ Βλ.: «Μου εδόθη ευκαιρία, τώρα τελευταία στη Ζάκυνθο, να ιδώ την έκτασι που είχαν οι μελέτες του Σολωμού γύρω στη γερμανική ποίηση και φιλοσοφία. Ο αδελφός του Δημήτριος είχε διαφυλάξει στην εξοχική έπαυλή του στις Βαρές όσους τόμους μπόρεσε να σώσει από τις χειρόγραφες ιταλικές μεταφράσεις των γερμανών φιλοσόφων που μελετούσε ο ποιητής. Σ' έναν από τους τόμους αυτούς, που έχουν 350 έως 400 σελίδες καθένα, σημειώνεται ο αριθμός σειράς 64, σήμερα όμως υπάρχουν μονάχα 14, οι άλλοι 50 δεν βρέθηκαν. Ποιος ξέρει τότε και πώς έχουν διασκορπιστή και σε ποια χέρια έφτασαν στην Κέρκυρα ή αλλού, ύστερα από τον θάνατο του ποιητή. Ένας μόνο από τους παραπλανημένους αυτούς τόμους υπάρχει στα χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης με τον αριθμό καταλόγου 3092 και περιέχει σε ιταλική μετάφραση έργα του Σίλλερ, Μέντζελ, Σέλλινγκ, Φίχτε, Τιέκ, Γκαίτε, Καίρνερ, Κλόπστοκ, Μάτισσον, Νοβάλις, Σχλέγγελ, Μπύργκερ, Ούλαντ και άλλων»: Μαρίνος Σιγούρος, «Προλεγόμενα»: Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα. Ποιήματα και Πεζά* (προλεγ.: Μαρίνος Σιγούρος), Έκδοσις Επιτροπής Ζακύνθου Εορτασμού Εκατονταετηρίδος Σολωμού, Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Αθήνα 1957, 104-105.

⁴² Ό.π., 105.

συνολικό περιεχόμενο των δεκατεσσάρων κωδικών, οι στοιχειώδεις, πλην όμως πρωτογενείς, παρατηρήσεις του είναι σημαντικές⁴³.

Αν και είναι, λοιπόν, βέβαιο ότι κάποιοι κώδικες έχουν χαθεί, ο ακριβής αριθμός τους δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια. Μάλιστα από τη γενική περιγραφή του Σιγούρου δεν προκύπτει κάποιο ασφαλές συμπέρασμα ότι κάποιοι από τους δεκατέσσερις κώδικες που έχει μελετήσει, λίγο πριν τον καταστροφικό σεισμό του 1953, για την έκδοση του 1957, είναι διαφορετικοί από αυτούς που σώζονται έως σήμερα⁴⁴. Σίγουρα ο κώδικας 17, που απόκειται σήμερα στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, είναι ένας από τους κώδικες που μελέτησε ο Μ. Σιγούρος. Ωστόσο, για την επιστημονική εγκυρότητα των γερμανικών αναγνωσμάτων του Σολωμού το μόνο ασφαλές τεκμήριο παρέχουν πρωτίστως οι είκοσι πέντε κώδικες που έχουν σωθεί και δευτερευόντως κάποιοι άλλοι κώδικες των οποίων η ύπαρξη επιβεβαιώνεται από τις αριθμήσεις του ποιητή στα εξώφυλλα των σωζόμενων κωδίκων⁴⁵.

Είναι γνωστό στον κύκλο των σολωμιστών ότι το κινήγι των επιδράσεων και των γενικεύσεων αποπροσανατολίζει, ενίοτε, τις σολωμικές μελέτες, που εντρυφούν στο ζήτημα των γερμανικών πηγών

⁴³ Ο.π., 105-115.

⁴⁴ Βλ.: «Ο Σπυρίδων Δε Βιάζης, ο πρώτος από τους νεότερους μελετητές που ανέφερε τις μεταφράσεις του Λούντζη, ταυτίζοντας μάλιστα τον αυτοσχέδιο και ανιδιοτελή μεταφραστή του Σολωμού (1903), είδε και πήρε απ' ό,τι φαίνεται στα χέρια του ένα χειρόγραφον δεμένον εις όγδοον εκσελίδων 316, περιέχον αποσπάσματα και ποιήσεις του Σίλλερ και του Γκαίτε εις ιταλικήν μετάφρασιν, που η – στοιχειωδέστατη, έστω – περιγραφή του δε συμπύπτει απόλυτα με κανέναν από τους 25 κώδικες που γνωρίζουμε σήμερα εμείς. Τέλος, ο Μαρίνος Σιγούρος, ο τελευταίος απ' ό,τι ξέρουμε Ζακυνθινός λόγιος που είδε και χρησιμοποίησε 14 τόμους με τις μεταφράσεις του Λούντζη πριν από την καταστροφή του 1953, αναφέρει άλλους τόμους που περιέχουν διάφορες μελέτες για τη φιλοσοφία της θρησκείας, για τη χριστιανική πίστι, για τον πανθεισμό, για την ιδεοκρατία και τον ρεαλισμό, [...] για την αλληλογραφία του Λέσσιγκ με τη γυναίκα του – πληροφορίες που πρέπει ν' αντιμετωπιστούν με κάποιαν επιφύλαξη, μια και αποδίδουν, πιθανότατα, πολύ ελεύθερα και βιαστικά μερικά από τα περιεχόμενα στους υπάρχοντες τόμους, χωρίς να σημαίνουν αυταπόδεικτα και την ύπαρξη άλλων μεταφράσεων από τις γνωστές»: Γιώργος Βελουδής, ό.π., 49-50.

⁴⁵ Σημειώνεται ότι η αριθμηση των σωζόμενων κωδικών της Ζακύνθου (1-24) έχει καθαρά ταξινομικό χαρακτήρα και δεν απηχεί τη χρονολογική σειρά των μεταφράσεων. Τα χειρόγραφα ήταν αριθμημένα, με ετικέτες κολλημένες στη ράχη των είκοσι τεσσάρων τόμων, όταν ο L. Coutelle, τα πήρε στα χέρια του. Σήμερα, ο αριθμός του κάθε κώδικα, αναγράφεται με μολύβι στο εσώφυλλό του. Ο Coutelle μάς πληροφορεί ότι τα χειρόγραφα αριθμήθηκαν, λίγο πριν τα μελετήσει στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, όπου τα είχε καταθέσει για τον σκοπό αυτό, το ζεύγος Χ.Α. Ζώη. Οι αναφορές εδώ ακολουθούν την επιλογή του L. Coutelle να υιοθετήσει τον ταξινομικό αριθμό που φέρουν οι χειρόγραφοι κώδικες, αποκείμενοι σήμερα στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. Για τον ίδιο λόγο ο τελευταίος σωζόμενος κώδικας, στην Εθνική Βιβλιοθήκη, αναφέρεται ως κώδικας 25. Πρόκειται για το χφ 3092 της Εθνικής Βιβλιοθήκης, το οποίο έδωσε ο Π. Α. Ζώης στην Εθνική Βιβλιοθήκη το 1945, και το οποίο ταξινομήθηκε αρχικά ως «χφ ΕΒΕ 455/1945». Η προσπάθεια μίας, όσο το δυνατό, αυστηρής χρονολογικής κατάταξης των σωζόμενων κωδικών θα αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής εργασίας.

του ώριμου έργου του Σολωμού, μεταφέροντας αυτές από τη βεβαιότητα των σωζόμενων κωδίκων στην αβεβαιότητα μιας άστοχης επιδρασιθηρίας.

Το ίδιο ισχύει και για τα απολεσθέντα χειρόγραφα του ποιητή. Τα σωζόμενα έργα του Σολωμού αποτελούν τη μόνη ασφαλή πηγή για την εξέταση και την ερμηνεία του έργου του. Γι' αυτό και από το 1859 τα *Ευρισκόμενα* ανθολογούν, εν γένει, τα σολωμικά *Άπαντα* και αποτελούν σημείο αναφοράς για τις σολωμικές σπουδές. Κανείς δεν μπορεί να προβεί με ασφάλεια σε υποθέσεις γύρω από την ποιητική παραγωγή του Σολωμού. Κι όπως ακριβώς, σύμφωνα με τον Καλοσγούρο, «τα πολύ λίγα [...] ποιητικά έργα της υστερινής εποχής του, οι λίγες σελίδες των στοχασμών του, και οι ουσιαστικώτατες σελίδες των προλεγόμενων του Πολυλά είναι [...] αρκετά [για] να μας δείξουν ως πού ανέβαιν' εκείνο το πνεύμα»⁴⁶, έτσι και οι σωζόμενοι κώδικες είναι αρκετοί για να αποκαλύψουν το ύψος και το εύρος των αισθητικών και ποιητικών αναζητήσεων του Σολωμού.

Η πρωτοποριακή μελέτη του εγγεγραμμένου Στάη για τον *Λάμπρο* και τα σιλλεριανά «Προλεγόμενα» του Πολυλά δεν εξαντλούν το εύρος των γερμανικών φιλοσοφικών επιδράσεων στο έργο του Σολωμού. Η εμπάθυνση τόσο σε ειδικότερα θέματα του αισθητικού έργου των δύο φιλοσόφων – του Schiller και του Hegel – όσο και στην αισθητική θεωρία του Kant, που προηγείται και κατευθύνει σε μεγάλο βαθμό τις αισθητικές θεωρίες των επιγόνων του, εξακολουθεί να αποτελεί ένα ζητούμενο το οποίο προϋποθέτει με τη σειρά του την εις βάθος μελέτη των κειμένων – και ειδικότερα του συγκεκριμένου τμήματος των αισθητικών πραγματειών – που αποδεδειγμένα έχει μελετήσει ο Σολωμός.

Συνεπώς, το συγκεκριμένο τμήμα της «Αναλυτικής του Υψηλού» από την *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* (*Kritik der Urteilkraft*, 1790) του Kant, τα *Φιλοσοφικά Γράμματα* (*Philosophische Briefe*, 1786)⁴⁷ και το δοκίμιο *Για το Υψηλό* (*Über das Erhabene*, 1801) του Schiller και η *Εισαγωγή στην Αισθητική*⁴⁸ του Hegel, που βρίσκονται στον κώδικα 21, τμήμα από την εγγεγραμμένη *Αισθητική* (*Vorlesungen über die Ästhetik*, 1835) που βρίσκεται στον κώδικα 20, το *Περί απελούς και συναισθηματικής ποιήσεως* (*Über naive und*

⁴⁶ Γεώργιος Καλοσγούρος, «Προλεγόμενα» (1902): *Δ. Σολωμού. Τα ιταλικά ποιήματα*, (πρόλογ.-μτφρ.: Γεώργιος Καλοσγούρος), Αθήνα, Ελευθερουδάκης ²1921, 17 [= Γεώργιος Καλοσγούρος, *Κριτικά κείμενα* (εισ.-επιμ.-σχόλ.: Κώστας Δάφνης), *Κερκυραϊκά Χρονικά* τ. XXVIII, Κέρκυρα 1986, 143].

⁴⁷ Στον κώδικα 21 τα *Φιλοσοφικά Γράμματα* φέρουν, σε ιταλική μετάφραση, τον τίτλο *Lettere di Giulio e Rafeale*. Η μετάφραση αυτή βασίζεται στο περιεχόμενο του έργου και συγκεκριμένα στα υποτιθέμενα πρόσωπα που ανταλλάζουν τις πέντε συνολικά επιστολές φιλοσοφικού περιεχομένου.

⁴⁸ Τα πρώτα μαθήματα της *Αισθητικής* του Hegel βρίσκονται στον κώδικα 20 (Louis Coutelle, ό.π., 35). Σύμφωνα με τον L. Coutelle (ό.π.) οι μεταφράσεις από την *Αισθητική*, που βρίσκονται στους κώδικες 20 και 21, δεν αποτελούν συνολική μετάφραση του μνημειώδους έργου του Hegel. Στον κώδικα 21 βρίσκεται τμήμα της εγγεγραμμένης *Εισαγωγής στην Αισθητική* και στον κώδικα 20 βρίσκεται το αντίστοιχο τμήμα της *Αισθητικής*, ακριβέστερα του πρώτου μέρους των *Διαλέξεων για την Αισθητική*, όπως κυκλοφορεί μετά τον θάνατο του γερμανού φιλοσόφου.

sentimentalische Dichtung, 1795) του Schiller, που βρίσκεται στον κώδικα 25, καθώς και άλλα τέσσερα θεμελιώδη έργα του Hegel, η *Φιλοσοφία της Φύσης* (*Philosophie der Natur / Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften II*, 1817/1830) που βρίσκεται στον κώδικα 2, η *Φιλοσοφία του Πνεύματος* (*Die philosophie des Geistes / Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften III*, 1817/1830), που βρίσκεται στον κώδικα 3, η *Φαινολογία του Πνεύματος* (*Phanomenologie des Geistes*, 1807) που βρίσκεται στους κώδικες 4 και 5 και η *Επιστήμη της Λογικής* (*Wissenschaft der Logik*, 1812/1813/1816/1817/1830), που βρίσκεται στους κώδικες 1 (*Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften I*, 1817/1830), 6, 7 και 10, συνθέτουν την ομάδα των φιλοσοφικών - αισθητικών κειμένων⁴⁹ που εμφανίζουν ιδιαίτερες αναλογίες με τα τρία κορυφαία ποιήματα της σολωμικής ωριμότητας, - τον *Κρητικό*, τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* και τον *Πόρφυρα* - τα οποία και ορίζουν το βασικό πεδίο εφαρμογής για τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στα φιλοσοφικά αναγνώσματα και το ποιητικό έργο του Σολωμού.

Η θεωρία του Υψηλού, όπως εμφανίζεται στην *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* του Kant και στην περί του Υψηλού θεωρία του Schiller, καθώς επίσης η θεωρία περί της Ιδέας και του Απόλυτου, όπως εμφανίζεται στις πραγματείες του Hegel, συνθέτουν τον επικρατέστερο ενοποιητικό ειρμό των τριών ποιημάτων, ευκολότερα ανιχνεύσιμο στον *Κρητικό*, λόγω της συνταγματικής και παραδειγματικής του πληρότητας και δυσκολότερα ανιχνεύσιμος στα δύο άλλα ποιήματα, λόγω των ρηγμάτων που εμφανίζονται στον συνταγματικό άξονά τους και της ανάγκης για εμβάθυνση στους όρους της παραδειγματικής τους οργάνωσης με πυκνότερες αναφορές στο περιεχόμενο των *Αυτόγραφων Έργων*.

Η ποιητική αναπαράσταση του Υψηλού φαίνεται να ξεκινά από τη συγκρουσιακή του εκδοχή στον *Κρητικό* και αφού διέλθει την εξισορροπητική και ολοποιητική του εκδοχή στους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* να επιστρέφει και πάλι στον εαυτό της αποδίδοντας με τον *Πόρφυρα* μίαν ολοποιητικά φορτισμένη εκδοχή του συγκρουσιακού Υψηλού, ολοκληρώνοντας έτσι τον κύκλο των τριών ποιημάτων ποιητικής του σολωμικού Ρομαντισμού.

Την ίδια στιγμή η μετάβαση από τον ένα ήρωα του *Κρητικού* στους επιμέρους χαρακτήρες των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* και η επιστροφή στον έναν και πάλι ήρωα του *Πόρφυρα*, φαίνεται να υπηρετεί την κυκλική φορά των πραγμάτων, ακολουθώντας την κίνηση της εγελιανής Ιδέας, δεσπόζουσα της

⁴⁹ Πλάι σ' αυτά τοποθετούνται μικρότερα αισθητικά κείμενα όπως η διατριβή του Hegel για τη Διαφορά του φιλοσοφικού συστήματος του Fichte και του Schelling (*Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie*, 1801), που βρίσκεται στον κώδικα 17 και το μικρό αισθητικό δοκίμιο των Goethe και Schiller Για την επική και τη δραματική ποίηση (*Über epische und dramatische Dichtung*, 1797/1827), που βρίσκεται στον κώδικα 19.

οποίας αποτελεί το στοιχείο της δοκιμασίας προς την πολυποίκιλη μερικότητα και η επιστροφή στον εαυτό της και στην ολότητά της.

Η μετάβαση από το καντιανό συγκρουσιακό Υψηλό του *Κρητικού* στο σιλλερριανό εξισορροπητικό Υψηλό του Β' Σχεδιάσματος των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* και από αυτό στο εγελιανό ολοποιητικό Απόλυτο του Γ' Σχεδιάσματος (των *Ελεύθερων Πολιορκημένων*) και του *Πόρφυρα*, οριοθετείται από τα φιλοσοφικά αναγνώσματα του ποιητή.

Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα αποτελεί η σύγκρουση που πραγματεύεται ο ποιητής στον *Κρητικό* και η οποία δεν είναι ανεξάρτητη από τα όσα πραγματεύεται η καντιανή *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* (1790) περί της σύγκρουσης διάνοιας, Λόγου και φαντασίας και περί της αδυναμίας του ανθρώπου να αναπαραστήσει τα προϊόντα μιας *δυναμικής φύσης* που υπερβαίνει τις δυνάμεις του και τον ωθεί στα όριά του.

Ούτε βέβαια και είναι ανεξάρτητη από τις «προσδιορισμένες αισθήσεις του Φωτός και του Ήχου»⁵⁰ και το προβάδισμα των αισθήσεων της όρασης και της ακοής που πραγματεύεται ο Hegel στη *Φιλοσοφία της Φύσης*⁵¹ και στη *Φιλοσοφία του Πνεύματος*⁵². Αρκεί να θυμηθούμε εδώ τη μάχη του Κρητικού με τη φύση και την παρεμβολή της μετα-φυσικής παρουσίας της Φεγγαροντυμένης αλλά και του ανεκδιήγητου ήχου, που πολιορκούν αντίστοιχα την όραση και την ακοή του ήρωα. Παραθέτω ενδεικτικά το επίμαχο απόσπασμα από την ενότητα 21 (στιχ. 13-24) του *Κρητικού*:

*Έλεγα πως την είχα ιδεί πολύν καιρόν οπίσω,
Καν σε ναό ζωγραφιστή με θαυμασμό περίσσο,
Κάνε την είχε ερωτικά ποιήσει ο λογισμός μου,
Καν τ' όνειρο όταν μ' έθρεφε το γάλα της μητρός μου
Ήτανε μνήμη παλαιή, γλυκιά κι' αστοχισμένη,
Που ομπρός μου τώρα μ' όλη της τη δύναμη προβαίνει
Σαν το νερό που το θεωρεί το μάτι ν' αναβρύζει
Ξάφνου οχ τα βάθη του βουνού, κι ο ήλιος το στολίζει.*

⁵⁰ Βλ.: «[...] i sensi della determinate Luce e del Suono» στον κώδικα 3, σ. 551, § 401. Ο κώδικας περιέχει σε μετάφραση τη *Φιλοσοφία του Πνεύματος*, του Hegel.

⁵¹ Η *Φιλοσοφία της Φύσης* (*Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften II*, 1830), αποτελεί το δεύτερο μέρος της *Εγκυκλοπαίδειας των Φιλοσοφικών Επιστημών* - ό,τι αφορά δηλαδή στις § 245-376 και έπεται της *Μικρής Λογικής* - και βρίσκεται μεταφρασμένη στον κώδικα 2. Βλ.: Γκεόργκ Χέγκελ, *Φιλοσοφία της Φύσης*, (εισ.-μτφρ.: Σταμάτης Γιακουμής) Αθήνα, Ανοικτή Βιβλιοθήκη 2011, σ. 91-93 (§ 275), σ. 97 (§ 276), σ. 100 (§ 277), σ.114-115 (§ 282) και σ. 147 (§ 300). Η μετάφραση των συγκεκριμένων παραγράφων εντοπίζεται στις σ. 397-402 του κώδικα 2.

⁵² Η *Φιλοσοφία του Πνεύματος* (*Die philosophie des Geistes*, 1830), αποτελεί το τελευταίο τμήμα της *Εγκυκλοπαίδειας των Φιλοσοφικών Επιστημών* (§377-577) και αντιπροσωπευτικότατο δείγμα της ωριμότερης απόληξης της εγελιανής φιλοσοφικής σκέψης. Βρίσκεται μεταφρασμένη στον κώδικα 3. Βλ.: Γκεόργκ Χέγκελ, *Η Φιλοσοφία του Πνεύματος* τ.Α', (εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Γιάννης Τζαβάρας), Αθήνα - Γιάννινα, Δωδώνη 1993, σ. 95-100 (§401). Η μετάφραση της συγκεκριμένης παραγράφου εντοπίζεται στις σ. 550-553 του κώδικα 3.

*Βρόση έγινε το μάτι μου κι' ομπρός του δεν εθώρα,
Κι' έχασα αυτό το θεϊκό πρόσωπο για πολλή ώρα,
Γιατί άκουγα τα μάτια της μέσα στα σωθικά μου,
Που ετρέμαν και δε μ' άφηναν να βγάλω τη μυλιά μου*

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πολλά τέτοια παραδείγματα που αναδεικνύουν την άμεση συνάφεια του ώριμου σολωμικού έργου με την περί Υψηλού και την περί Ιδέας θεωρία που απαντάται στα φιλοσοφικά αναγνώσματα της ωριμότητάς του. Στο παραπάνω απόσπασμα από τον *Κρητικό*, εμφανής είναι για παράδειγμα και η εγελιανή θεωρία περί της «κοινής αίσθησης» που υποκαθιστά τις βασικές αισθήσεις ενεργοποιώντας τη *συναίσθησία*, δηλαδή την ανάθεση των λειτουργιών των αισθήσεων σε άλλα όργανα του σώματος κατά την ερμηνεία μίας παράστασης ή την αντιμετώπιση κάποιας κατάστασης. Στην εξελικτική πορεία της ψυχής, όπως αποτυπώνεται στη *Φιλοσοφία του Πνεύματος*, η συναίσθηση βιώνεται ως ατομικότητα αφού το άτομο έχει την επίγνωση ότι μέσω αυτής οδηγείται στην ιδεατότητα των εξωτερικών καταστάσεων⁵³.

Στον ελάχιστο χρόνο που απομένει θα περιοριστώ στη γενική περιγραφή ενός μόνο κώδικα, ώστε να διαφανεί αφενός η μεταφραστική συνέπεια του Ν. Λούντζη, αφετέρου η αναγνωστική συνέπεια του Σολωμού στις πολύ συγκεκριμένες μεταφράσεις που γίνονταν κατά παραγγελία του ίδιου.

Αναφέρομαι, λοιπόν, στον κώδικα 4 της Ζακύνθου όπου εντοπίζεται σε μετάφραση τμήμα από την εγελιανή *Φαινομενολογία του Πνεύματος*. Η εν λόγω πραγματεία βρίσκεται καταμερισμένη στους κώδικες 4 και 5, το περιεχόμενο των οποίων αφορά σε ολόκληρο σχεδόν το έργο, πλην του τελευταίου μέρους, το οποίο αναφέρεται στην «υποκειμενική ή ατομική ηθικότητα», στη «θρησκεία» και την «απόλυτη γνώση». Η μετάφραση γίνεται από την έκδοση του 1841 των εκδόσεων Duncker και Humblot.

Με βάση το περιεχόμενο του κώδικα 4, ο Σολωμός μελέτησε ολόκληρο το πρώτο τμήμα του έργου το οποίο περιλαμβάνει τον «Πρόλογο του Εκδότη» («Prefazione dell' Editore», σ. I-IX κώδικα), με ημερομηνία 29 Νοεμβρίου 1832, τον «Πρόλογο» («Prefazione», σ. 3-101 κώδικα), που αφορά στο περιεχόμενο των § 1-72, την «Εισαγωγή» («Introduzione», σ. 102-123 κώδικα), που αφορά στο περιεχόμενο των § 73-89, και το κείμενο της *Φαινομενολογίας* που αφορά στις § 90-289 και εξετάζει τα

⁵³ Βλ.: «Όπως μέσα σ' αυτή τη συναισθανόμενη υποστασιακότητα δεν υπάρχει αντίθεση προς τα εξωτερικά αντικειμενικά όντα, έτσι και εντός του το υποκείμενο είναι μέσα σε τέτοια ενότητα, ώστε οι μερικότητες της συναίσθησης έχουν εξαφανισθεί. Όταν λοιπόν η ενέργεια των αισθητηριακών οργάνων έχει αποκοιμηθεί, τότε η «κοινή αίσθηση» εξειδικεύεται σε επιμέρους λειτουργίες· βλέπει και ακούει κανείς με τα δάχτυλα – και μάλιστα με την κοιλιά, με το στομάχι κτλ.»: Γκεόργκ Χέγκελ, *Η Φιλοσοφία του Πνεύματος* τ.Α', (εισ.-μτφρ.-σχόλ.: Γιάννης Τζαβάρας), Αθήνα – Γιάννινα, Δωδώνη 1993, 118 (§406).

ζητήματα που αφορούν στη «Συνείδηση» («Coscienza», § 90-165, σ. 124-197 κώδικα), στην «Αυτοσυνείδηση» («Autocoscienza», § 166-230, σ. 197-244 κώδικα) και στον «Λόγο» («Ragione», § 231-289, σ. 245-298 κώδικα), ακριβέστερα μέχρι και το σημείο που αφορά στην «Παρατήρηση της Φύσης» («Considerazione della Natura», § 244-289, σ. 258-298 κώδικα) και του οποίου η μετάφραση συνεχίζεται στον κώδικα 5.

Ο Λούντζης περιλαμβάνει σχετικό πίνακα περιεχομένων που αφορά σε ολόκληρο το περιεχόμενο του έργου, αλλά παραπέμπει σε σελίδες μόνο στα σημεία εκείνα που περιέχονται μεταφρασμένα στον κώδικα 4, αφού το περιεχόμενο της εγγλιανής πραγματείας συμπληρώνει ο κώδικας 5. Στο σημείο όπου διαχωρίζεται, στον πίνακα περιεχομένων, το μεταφρασμένο από το μη μεταφρασμένο τμήμα του έργου σημειώνεται γραμμή με κόκκινο χρωματιστό μολύβι και ακολουθεί δίπλα σημάδι σταυρού με μαύρο μολύβι. Η γραμμή σύρεται βιαστικά γεγονός που παραπέμπει σε παρέμβαση του ποιητή. Από τη στιγμή που ο Λούντζης αριθμεί σελίδες μόνο για το μεταφρασμένο περιεχόμενο του κώδικα, δεν θα υπήρχε λόγος, ενώ γράφει τον κώδικα με μαύρο μελάνι, να διαχωρίζει τον πίνακα με μια πρόσθετη γραμμή με κόκκινο χρωματιστό μολύβι, με τρόπο μάλιστα που δεν συνάδει με την επιμελή γραφή του, και την ίδια ώρα να σημειώνει δίπλα, με μαύρο μολύβι, έναν σταυρό.

Στον κώδικα εμφανίζονται πάρα πολλές υπογραμμίσεις. Το μελάνι της υπογράμμισης δεν διαφέρει από αυτό της γραφής ούτε και από αυτό της διαγραφής φράσης που εμφανίζεται στη σ. 126 του κώδικα. Στον «Πρόλογο του Εκδότη» δεν εμφανίζεται καμιά υπογράμμιση. Στον «Πρόλογο» της πραγματείας υπογραμμίζεται μόνο η φράση «άλλο αποτέλεσμα» («altro divenire», σ. 32 κώδικα) και «αντικείμενο» («oggetto», σ. 36 κώδικα). Στον «Πρόλογο» εμφανίζεται, επίσης, ένα κόκκινο «X» πάνω από τον όρο «Ρητορική [της Αλήθειας]» («Rettorica [di Verità]», σ. 95 κώδικα).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κόκκινη παύλα κάτω από διάφορους όρους, ανάμεσα στους οποίους οι όροι «ασυμβίβαστος» («incompatibile», σ. 6 κώδικα), «χαώδης» («caotica», σ. 14 κώδικα), «πρόθεση» («intenzione», σ. 18 κώδικα), «πράξη» («azione», σ. 22 κώδικα). Το ίδιο σημάδι απαντάται και κάτω από τον όρο «σκοπός» («oggettive», σ. 38 κώδικα) και «αντικείμενο» («oggetto», σ. 37, 51, 52, 53, 59, 75 κώδικα). Η γραφή των τελευταίων όρων, όπως και του όρου «αντικειμενικότητα» («oggettività», σ. 51 κώδικα), είναι πιο έντονη και είναι ευδιάκριτο το γεγονός ότι έχει προηγηθεί σβήσιμο και αντικατάσταση άλλου όρου. Το ίδιο φαινόμενο αντικατάστασης προηγούμενου όρου από τον όρο «αντικείμενο» («oggetto») παρατηρείται και στην «Εισαγωγή» της πραγματείας (σ. 109 και 117 κώδικα).

Είναι λοιπόν πιθανό με τη μικρή κόκκινη παύλα, η οποία είναι από το ίδιο κόκκινο χρωματιστό μολύβι με το οποίο σύρεται η διαχωριστική γραμμή στον πίνακα περιεχομένων, να δηλώνει ο ποιητής όχι μόνο σημεία που τον ενδιαφέρουν, αλλά και γερμανικούς φιλοσοφικούς όρους για τους οποίους αντιλαμβάνεται τη δυσκολία που συναντά ο Λούντζης κατά την απόδοσή τους στα ιταλικά. Έτσι εξηγείται, μάλλον, και η αντικατάσταση προηγούμενου όρου με τον όρο «oggetto» σε ένα μεγάλο τμήμα του κώδικα, άλλοτε συνοδευόμενου με την κόκκινη παύλα από το χέρι του ποιητή (σ. 37, 51, 52, 53, 59, 75), άλλοτε όχι (σ. 109 και 117 κώδικα), και η κανονική γραφή του χωρίς ίχνη σβησίματος ή την παρουσία της κόκκινης παύλας στο υπόλοιπο κείμενο του κώδικα (σ. 118 κώδικα κ.ε.).

Η τελευταία υπόθεση ενισχύεται από τις υπογραμμίσεις του ποιητή με μικρή κόκκινη παύλα και στον κώδικα 13, που περιέχει έξι τετράδια με το φιλοσοφικό έργο του Baader - «μείγμα μυστικισμού και θεοσοφίας»⁵⁴ - από εκδόσεις της περιόδου 1822-1825. Οι υπογραμμίσεις εμφανίζονται σε αριστερά σημεία κάτω από σβησμένους ιταλικούς όρους τους οποίους, ενίοτε, ο Λούντζης μεταφράζει στα ελληνικά γράφοντας με μικρότερους χαρακτήρες πάνω από τους όρους που έχει διαγράψει⁵⁵. Ενδεικτικά σημειώνονται οι υπογραμμίσεις του ποιητή στις σ. 9, 11, 13 και 18 του δεύτερου τετραδίου και 2, 31, 46 και 53 του τρίτου τετραδίου του κώδικα 13.

Έχει ήδη σημειωθεί ότι η μετάφραση της εγελιανής *Φαινομενολογίας* γίνεται από την έκδοση του 1841 και είναι γνωστό «από τα χειρόγραφα του ποιητή, ότι χρησιμοποιούσε κόκκινο μολύβι μόνο στα τελευταία του χρόνια»⁵⁶, δηλαδή κατά την ώριμη φάση της ποιητικής του δημιουργίας. Ως *terminus post quem* του κώδικα θα πρέπει να θεωρηθεί η χρονολογία της γερμανικής έκδοσης, δηλαδή το 1841. Συνεπώς, η επαφή του ποιητή με τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* εμπίπτει στο τέλος της περιόδου επεξεργασίας του Β' Σχεδιάσματος (1833-1844) και στην περίοδο επεξεργασίας του Γ' Σχεδιάσματος των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* (1844-1849). Είναι, λοιπόν, προφανές ότι η όποια ερμηνευτική προσέγγιση των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* δεν μπορεί να αγνοήσει το κείμενο της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*.

Οι πρώτες συστηματικές υπογραμμίσεις εμφανίζονται στο τέλος της «Εισαγωγής» (σ. 118 κώδικα κ.ε.) και πυκνώνουν στο κυρίως κείμενο της *Φαινομενολογίας*. Σε ένα ορισμένο τμήμα του κώδικα οι υπογραμμίσεις γίνονται με διακεκομμένη γραμμή (σ. 158-178 κώδικα). Είναι βέβαιο ότι οι υπογραμμίσεις με μελάνι, με συνεχή ή διακεκομμένη γραμμή, γίνονται κατά τη γραφή του κειμένου.

⁵⁴ Γιώργος Βελουδής, ό.π., 186.

⁵⁵ Πβ.: Louis Coutelle, ό.π., 39-40.

⁵⁶ Ό.π., 43-44.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατεθούν όλα τα τεκμήρια που ενισχύουν την παραπάνω θέση και δεν προκύπτουν μόνο από την εξέταση του κώδικα 4 αλλά και από τις λεπτομερείς παρατηρήσεις στο σύνολο των κωδίκων, που μελετήθηκαν κατ' αυτοψία στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων και στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Αφορούν συνεπώς σε όλες τις υπογραμμίσεις που σημειώνονται με μελάνι στους εξεταζόμενους κώδικες.

Το ότι οι υπογραμμίσεις ανήκουν στον Λούντζη τεκμηριώνεται, αρχικά, από το γεγονός ότι αυτές δεν γίνονται με κόκκινο χρωματιστό μολύβι, αλλά με μελάνι και μάλιστα με το ίδιο μελάνι με το οποίο γράφεται κάθε φορά το κείμενο του κώδικα. Ακολούθως οι υπογραμμίσεις είναι τόσες πολλές, στους υπό εξέταση κώδικες, που αποκλείουν εξ' ορισμού το ενδεχόμενο να προέρχονται από το χέρι του ποιητή, ακόμη κι αν ο σύγχρονος μελετητής δεχτεί ότι ο ποιητής υιοθετούσε το συγκεκριμένο σύστημα υπογράμμισης κατά την ανάγνωση των κωδίκων. Οι πολυάριθμες υπογραμμίσεις θα απαιτούσαν συχνή και πολυετή ενασχόληση του ποιητή με τα φιλοσοφικά κείμενα και σίγουρα περισσότερες αναγνώσεις. Πέραν τούτου δεν θα ήταν δυνατό να υπογραμμίζει – και μάλιστα επιμελώς – μόνο όρους και όχι φράσεις ή χωρία που τον ενδιέφεραν και θα ήταν λιγότερο πιθανό, μέχρι απίθανο, στον κώδικα 4 να υπογραμμίζει με μαύρο μελάνι και να σημειώνει ταυτόχρονα παύλες με κόκκινο χρωματιστό μολύβι.

Η αντιπαραβολή της ιταλικής μετάφρασης των κωδίκων με τα πρωτότυπα φιλοσοφικά κείμενα επισφραγίζει τη θέση ότι οι υπογραμμίσεις δεν γίνονται, και δεν θα μπορούσαν να γίνουν από το χέρι του ποιητή, καθώς αυτές αφορούν σε όρους που στο υπό μετάφραση φιλοσοφικό κείμενο τονίζονται από τον συγγραφέα ή τον εκδότη. Ο μελετητής των κωδίκων μπορεί εύκολα να ταυτίσει τους υπογραμμισμένους όρους στους χειρόγραφους κώδικες με εκείνους στα αντίστοιχα κείμενα των γερμανών φιλοσόφων που σήμερα κυκλοφορούν, σχεδόν όλα, σε δόκιμες ελληνικές μεταφράσεις. Όπου στο φιλοσοφικό κείμενο εμφανίζεται πλάγια γραφή ή τονισμένη λέξη, στον χειρόγραφο κώδικα εμφανίζεται υπογράμμιση. Δεν είναι βέβαια απίθανο ο Λούντζης να υπογραμμίζει στην πορεία και κάποιους άλλους, συναφείς, όρους που γνωρίζει ότι ενδιαφέρουν τις φιλοσοφικές - αισθητικές αναζητήσεις του ποιητή.

Είναι όντως αξιοσημείωτη η συνέπεια με την οποία ο Λούντζης μεταφράζει τις συγκεκριμένες πραγματείες. Ακολουθεί πιστά τόσο τη σελίδα τίτλου όσο και τον πίνακα περιεχομένων του πρωτοτύπου αλλά και την κατανομή σε κεφάλαια, υποκεφάλαια και παραγράφους, ενώ την ίδια ώρα υπογραμμίζει τους όρους που τονίζει το πρωτότυπο, δίνοντας στον Σολωμό την ακριβέστερη δυνατή και πιστή μετάφραση των φιλοσοφικών κειμένων.

Είναι βέβαιο ότι η συμβολή του Λούντζη δεν περιορίζεται στην απλή μετάφραση. Το σύστημα που ακολουθεί διευκολύνει και καθοδηγεί παραδειγματικά την ανάγνωση των κωδίκων από μέρους του ποιητή. Ο Σολωμός μπορούσε με τον τρόπο αυτόν να εντοπίσει τους όρους και συνεπώς τα χωρία που τον ενδιέφεραν από την κάθε φιλοσοφική πραγματεία και να επανέλθει σ' αυτήν, αν χρειαζόταν. Στη βάση αυτού του δεδομένου, ούτε οι υπογραμμίσεις ούτε και η απουσία υπογραμμίσεων μπορεί να δώσει ικανά τεκμήρια για τον βαθμό ή τη συχνότητα ανάγνωσης των συγκεκριμένων έργων στους υπό εξέταση κώδικες. Οι κόκκινες παύλες στον κώδικα 4, στο πρώτο δηλαδή μέρος της *Φαινομενολογίας*, αποτελούν μία σοβαρή ένδειξη προς την κατεύθυνση αυτή. Η φθορά ή τα σημάδια συχνής χρήσης, που παρατηρούνται στους κώδικες, μπορούν να δώσουν επίσης κάποιες ενδείξεις.

Τέλος, όσο αφορά στην απώλεια συγκεκριμένων κωδίκων, ζήτημα το οποίο έχω θίξει στην αρχή της εισήγησής μου, θυμίζω ότι το τελευταίο τμήμα της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος* δεν εντοπίζεται στους σωζόμενους κώδικες, αν και είναι βέβαιο ότι υπήρχε ένας ακόμη κώδικας μετά τους κώδικες 4 και 5 και πριν τον κώδικα 6 που αφορούσε στο περιεχόμενο των § 596-808 της εγγεγραμμένης πραγματείας. Το γεγονός αυτό αιτιολογούν τόσο οι υπογραμμίσεις όρων στον πίνακα περιεχομένων⁵⁷ του κώδικα 5 για τμήμα της μετάφρασης που δεν περιέχεται στον κώδικα και αφορά ρητά στο περιεχόμενο των § 596-808 όσο και η προσπάθεια του Λούντζη για αυστηρή απόδοση των γερμανικών φιλοσοφικών όρων που αφορούν σε θέματα Ηθικής - συγκεκριμένα στην «υποκειμενική ή ατομική ηθικότητα», στη «θρησκεία» και την «απόλυτη γνώση» - τα οποία ο Hegel πραγματεύεται στο τελευταίο τμήμα του έργου του.

Όπως ακριβώς στον κώδικα 4 ο Λούντζης καταγράφει όλα τα περιεχόμενα της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος* και παραπέμπει σε σελίδες μόνο στο τμήμα που μεταφράζει έτσι και στον κώδικα 5 καταγράφει τα υπόλοιπα περιεχόμενα της εγγεγραμμένης πραγματείας, και πάλι μέχρι το τέλος, και παραπέμπει σε σελίδες μόνο στο τμήμα που βρίσκεται μεταφρασμένο στον κώδικα. Ένας τρίτος κώδικας θα περιείχε, συνεπώς, τις τελευταίες παραγράφους της εγγεγραμμένης *Φαινομενολογίας*.

⁵⁷ Το μεταφραστικό όριο στον πίνακα περιεχομένων του κώδικα 5 ορίζεται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, με μια κόκκινη γραμμή από το χέρι του ποιητή. Το μέρος που ακολουθεί την κόκκινη γραμμή αφορά στο περιεχόμενο των § 596-808, το οποίο δεν εμφανίζεται στον κώδικα 5. Ωστόσο, η φράση «βέβαιο για τον εαυτό του» στον τίτλο «Το πνεύμα βέβαιο για τον εαυτό του. Η υποκειμενική ή ατομική ηθικότητα» (§596-671), ο όρος «τέχνη» στον τίτλο «Η Θρησκεία ως τέχνη» (§ 699-747) και ο όρος «αποκεκαλυμμένη» στον τίτλο «Η αποκεκαλυμμένη Θρησκεία» (§748-787) υπογραμμίζονται. Η παραπάνω υπόθεση, βασισμένη σε στέρα τεκμήρια, ενισχύει τη σχέση της ώριμης σολωμικής ποιήσης με το σύνολο της εν λόγω πραγματείας. Ωστόσο, η στοχευμένη ερμηνεία των ώριμων ποιημάτων του Σολωμού, οφείλει να επικεντρωθεί στην αξιοποίηση των επιλεγμένων κειμένων που αποδεδειγμένα έχει μελετήσει ο ποιητής και τα οποία μπορούν να εντοπιστούν μόνο στους σωζόμενους κώδικες. Συνεπώς, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο περιεχόμενο των κωδίκων 4 και 5, παρά το γεγονός ότι η ύπαρξη ενός τρίτου κώδικα με περιεχόμενο της εγγεγραμμένης *Φαινομενολογίας του Πνεύματος* επιβεβαιώνεται. Τα ζητήματα ηθικής και θρησκείας, που περιέχονται στο μη σωζόμενο, μεταφρασμένο, τμήμα της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*, ο Σολωμός θα συναντήσει και σε άλλα κείμενα της εγγεγραμμένης φιλοσοφίας.

Ο ποιητής αριθμεί τους κώδικες 4 και 5 ως «F1» και «F2» αντίστοιχα⁵⁸. Το γράμμα «F» παραπέμπει αδιαμφισβήτητα στον όρο *Φαινομενολογία*. Ο χαμένος κώδικας θα έφερε την επιγραφή «F3» από το χέρι του Σολωμού. Επιγραφές αυτής της μορφής συναντάμε τόσο στη μετάφραση της *Εγκυκλοπαίδειας των Φιλοσοφικών Επιστημών* του Hegel, ως E1, E3 και E4 για τους κώδικες Ζακύνθου 1 έως 3 - με εμφανή την απώλεια ενός τέταρτου κώδικα που θα έφερε την επιγραφή E2 και θα περιείχε σε μετάφραση το τρίτο μέρος της *Μικρής Λογικής* – όσο και στη μετάφραση της *Επιστήμης της Λογικής* του ίδιου, με τις επιγραφές S.d.L. 2 και S.d.L 3 για τους κώδικες Ζακύνθου 6 και 7 – με εμφανή και πάλι την απώλεια ενός τρίτου κώδικα που θα έφερε την επιγραφή S.d.L. 1 και θα περιείχε το «Πρώτο Βιβλίο» της *Μεγάλης Λογικής* του Hegel.

Ας κρατήσουμε λοιπόν, το γεγονός ότι ο ποιητής ζήτησε τη μετάφραση των συγκεκριμένων έργων, ορίζοντας έτσι το σύνολο των αισθητικών έργων που τον ενδιέφεραν, έχει ταξινομήσει τις μεταφράσεις με έναν δικό του κώδικα, έχει υπογραμμίσει και σημειώσει στοιχεία στα κείμενα των μεταφράσεων και έχει επομένως μελετήσει τους κώδικες κατά την περίοδο της κερκυραϊκής του απομόνωσης και της σύνθεσης των μεγάλων ποιημάτων της ωριμότητάς του. Είναι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο που κάθε ερμηνεία του ώριμου σολωμικού έργου οφείλει να διαφυλάξει την επιστημονική και ερμηνευτική της ευθυκρισία στηριζόμενη στο περιεχόμενο των χειρόγραφων κωδίκων της Ζακύνθου.

⁵⁸ Louis Coutelle, ό.π., 25-26. Δυστυχώς η φθορά του χρόνου έχει καταστήσει τις επιγραφές που γίνονταν από το χέρι του ποιητή στο εξωτερικό κάλυμμα των χειρόγραφων κωδίκων δυσδιάκριτες. Η αναφορά σε αυτές γίνεται, κυρίως, με βάση τις καταγραφές του L. Coutelle. Δεν ισχύει το ίδιο για το εσωτερικό περιεχόμενο των κωδίκων, το οποίο διατηρείται σε άριστη κατάσταση. Σημειώνεται ότι οι παρατηρήσεις του L. Coutelle έγιναν μισό αιώνα πριν. Ο Γ. Βελουδής δεν κάνει καμιά αναφορά στις εξωτερικές επιγραφές των κωδίκων.